

9. Митровка Я. Конституційно-правові основи самоврядування Чеської Республіки / Я.В. Митровка. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Triv/2009_6/mytровка.pdf.

УДК 343.123.1:343.135 (477) ■ **ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПРОЦЕСУАЛЬНОГО
ІНСТИТУТУ ЗАКІНЧЕННЯ ДОСУДОВОГО
РОЗСЛІДУВАННЯ**
Н.С. Чальцева

У статті розглянуто історичний розвиток процесуального інституту закінчення досудового розслідування на території, яку займає сучасна Україна. Визначені основні тенденції розвитку цього інституту. Наведені недоліки процедури відкриття матеріалів кримінального провадження за чинним КПК України.

Ключові слова: досудове розслідування, обвинувальний акт (висновок), закриття кримінального провадження (кримінальної справи), закінчення досудового розслідування, відкриття матеріалів провадження, сторони кримінального провадження.

В статье рассмотрено историческое развитие процессуального института досудебного расследования на территории, которую занимает современная Украина. Определены основные тенденции развития этого института. Выявлены недостатки процедуры открытия материалов уголовного производства по действующему УПК Украины.

Ключевые слова: досудебное расследование, обвинительный акт (заключение), прекращение уголовного производства (уголовного дела), окончание досудебного расследования, открытие материалов производства, стороны уголовного производства.

The article discusses the historical development of procedural institute prejudicial investigation in the territory occupied by the modern Ukraine. It identifies the main trends in the development of this institution. The article indicates the weaknesses of the procedure of opening of the criminal proceedings under the current Criminal Procedure Code of Ukraine.

Key words: prejudicial investigation, indictment (conclusion), the termination of criminal proceedings, the end of the prejudicial investigation, the opening of proceeding materials, sides of criminal proceedings.

З моменту набрання чинності новим КПК України минув достатній строк для того, щоб встановити як позитивні тенденції розвитку кримінального процесуального законодавства, так і проблеми, які виникають при реалізації окремих норм і цілих правових інститутів. Певні проблеми, щодо забезпечення прав і законних інтересів учасників кримінального провадження, виникають під час закінчення досудового розслідування та складання слідчим і прокурором підсумкових процесуальних документів.

Нормативна регламентація даного етапу досудового провадження зазнала значних змін у порівнянні з КПК України 1960 року. Разом з тим, не

всі правові положення, які сформульовані законодавцем, можна визнати вдалими та обґрунтованими. Нове кримінальне процесуальне законодавство значно посилило потребу в детальному теоретичному дослідженні правового інституту, який регулює порядок закінчення досудового розслідування, зокрема в частині звернення до суду з обвинувальним актом.

Для більш глибокого наукового аналізу правового явища, перш за все, слід звернутися до його історичних коренів, адже ретроспективний екскурс дозволяє встановити як негативні аспекти, так і позитивний досвід правозастосування, який доцільно залишити в сучасному законодавстві. Вищезазначене й обумовлює актуальність цієї статті.

Питанням, пов'язаним з удосконаленням інституту закінчення досудового розслідування були присвячені дисертаційні дослідження Бурова Ю.В., Гришина Ю.О., Гумєрова Т.А., Ляшєва Д.В., Рось Г.В. та ін. Однак всі ці роботи були виконані або за російським законодавством, або за часів дії КПК України 1960 року.

Метою цієї статті є короткий аналіз історичного розвитку форм і процедури закінчення досудового провадження у кримінальному судочинстві на території, яку займає сучасна Україна.

Найбільш значимими джерелами давньоруського права є княже законодавство, договори з Візантією, "Русская правда"¹, а також "Новгородская и Псковская Судные Грамоты"².

Письмове діловодство у Древній Русі було розвинуте слабо. "В старину... еще не было письма в обыкновении"³. Це пояснюється дорожнечю матеріалу, що використовувався для виготовлення документів - пергаменту. Акти того часу, які уціліли, написані на маленьких клаптиках. "Когда суд применял не писаные законы, а всем известные обычаи, когда грамотность распространена было еще весьма не значительно, производство дел носило по преимуществу словесный характер и даже судебное решение не оставляло о себе письменных следов"⁴. Державних слідчих і судових установ не існувало. Їх функції виконували, частіше за все, окремі посадові особи, які здійснювали свою діяльність без штату чиновників, або (у більш пізній період) з дуже обмеженим кругом посадовців.

У цих умовах існуюча система розслідування та правосуддя не вимагала письмового діловодства. Хоча культура написання документів у давньоруській державі вже формується. Проте, як вказував відомий революційний російський історик Бєляєв І.Д., "до нас не дошло ни одной

¹ Назви у дужках наводяться мовою оригіналу - російською

² Тихомиров М.Н. Пособие по изучению Русской Правды. - М.: Изд-во Москв. ун-та, 1953. - С. 75-112.

³ Карамзин Н.М. История государства Российского в 12-ти томах. - Т. I-II. - М.: Наука, 1989. - С. 227.

⁴ Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. - Т.П. - М.: Альфа, 1996. - С. 82

официальной или деловой бумаги первого периода, кроме договорных грамот князей с греками¹.

"Русская правда" знає дві специфічні процесуальні форми досудової підготовки справи - "гонение следа" та "свод". "Гонение следа" полягало у встановленні та розшуку злочинця за його слідами. Процес "свода" починався, якщо особа, у якій було знайдено втрачене майно, встановлена. У зазначеному вище історичному нормативному документі ще немає посилання на підсумкове письмове рішення, яким закінчується досудова підготовка справи.

Першим джерелом права, де з'являється підсумковий документ за результатами розслідування, була "Псковская судная грамота". Відповідно до цього нормативного акту існували такі документи, як присяга, повістка, грамота про доставку відповідача, обвинувальна грамота. Обвинувальна грамота складалася лише у випадку вирішення справи за відсутності відповідача.

Досить цікавим є "Судебник" 1497 року, який встановлював, що розслідування закінчується складанням "Докладного списка", що одночасно був обвинувальним актом і протоколом судового засідання, в якому суд (він же слідчий орган) пред'являв підозрюваному обвинувачення та сам ухвалював рішення. Рішення не вносилося у докладний список, а оформлювалося спеціальною правовою грамотою, яка складалася уповноваженою посадовою особою.

У "Соборном уложении" 1649 року прямої вказівки на наявність елементів обвинувального акту немає, однак ряд ознак дозволяє стверджувати, що першою частиною судової справи виступала записана під час судового розгляду обвинувальна промова позивача, крім того була передбачена можливість участі сторін у процесі за допомогою письмових "ссылок", які не можуть бути долучені до судової справи після оголошення вироку (ст. 22 глави 10 "Соборного Уложения").

Наступний прообраз обвинувального акту можна знайти в Указі від 5 листопада 1723 року "О форме суда", відповідно до якого в процесі здійснюється ведення спеціальних зошитів, до яких записуються "ответчиков ответ", "истцовы или доносительевы улики".

Порядок кримінального провадження Росії за "сводом изданий" 1832, 1842 і 1857 років був побудований за германським типом дореформеного процесу. Провадження поділялося на три частини: слідство, суд, виконання.

Слідство належало поліції. Матеріали закінченого слідства негайно передавалися до суду. При цьому поліцейські чиновники не мали права висловлювати свою думку або висновок у справі. Кримінальний процес

¹ Беляев И.Д. Лекции по истории русского законодательства. Публикуется по второму изданию (1888 год). - М.: Лань, 1999. - С. 87

Росії залишався інквізиційним (розшуковим), тобто таємним, формальним, з повною відсутністю прав обвинуваченого.

Указом Олександра II від 8 червня 1860 року в 44 губерніях Російської імперії були введені посади судових слідчих, що числилися по відомству Міністерства юстиції. Одночасно з указом сенатом були затверджені: "Наказ судовим слідчим" і "Наказ поліції про проведення дізнання у подіях, що можуть містити в собі злочин чи проступок"¹.

Прийнятий у Російській імперії 20 листопада 1864 року Устав кримінального судочинства у свій час був прогресивним документом, бо в ньому змагальна основа процесу та деякі права обвинувачених були розвинуті сильніше, ніж у французькому КПК 1808 року.

Слідчий не мав прямих обвинувальних функцій, "...производя исследование (он), не оценивает ни одного обстоятельства существа дела; он сообщает прокурору сырой материал, из которого затем извлекаются те или другие выводы в виде выработки заключения о предании суду или прекращении уголовного преследования"².

Прокурор, отримавши матеріали закінченого слідчого провадження, складав обвинувальний акт, який уявляв собою остаточне обвинувачення прокуратури та по суті був висновком про видання обвинуваченого до суду. Крім того, прокурор також міг підготувати відповідний висновок про закриття кримінального переслідування та надати його суду.

Цікавим, з точки зору розвитку інституту обвинувального акта, є порядок його складання. Відповідно до Уставу кримінального судочинства обвинувальний акт або інший процесуальний документ про винуватість чи невинуватість обвинуваченого на підставі проведеного розслідування складав саме той прокурор, який потім безпосередньо підтримував обвинувачення в суді.

Після революційних подій почалася корінна реформа правової системи. Важливим етапом розвитку кримінального судочинства в Українській РСР стало прийняття Радою Народних Комісарів УРСР 14 лютого 1919 року декрету "Про суд" та "Тимчасового положення про народні суди і революційні трибунали". Досудове розслідування у справах, підсудних революційним трибуналам, проводилося особливими народними слідчими.

Відповідно до Інструкції для народних слідчих, виданої Народним комісаріатом юстиції УРСР у 1919 році, по закінченню досудового слідства складався заключний акт або постанова про направлення справи до суду для вирішення питання про її закриття. Для народного слідчого підставами для направлення справи судді для закриття були декрет про

¹ Шимаковский В.В. Судебный следователь в пореформенной России // Правоведение. - 1973. - № 3. - С. 112.

² Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. - Т.П. - М.: Альфа, 1996. - С. 371.

загальне помилування, смерть обвинуваченого чи повна неможливість його встановити, а також у випадку відсутності у діяннях особи ознак злочину чи недостатності зібраних доказів проти нього. Особливий заключний акт за результатами слідства складався народним слідчим за своїм підписом протягом 24 годин з моменту оголошення сторонам про те, що слідство завершено¹.

Заслуговує на увагу "Положення про народний суд Української Радянської Соціалістичної Республіки" від 26 жовтня 1920 року, яким народному судді надавалося право особисто проводити досудове розслідування. Таким чином, у радянський період неодноразово об'єднувалися в одній посадовій особі несумісні функції правосуддя та розслідування.

На підставі вказаного положення видана Інструкція для народних слідчих, яка затверджена колегією НКЮ УРСР 18 червня 1921 року, а також циркуляр НКЮ УРСР від 25 жовтня 1921 року "Про провадження кримінальних справ у нарсудах". У цих документах передбачалися такі форми закінчення розслідування, як складання заключного акту або постанови про направлення справи до суду для вирішення питання про її закриття.

Важливим етапом у розвитку форм закінчення досудового розслідування стала реформа 1922 року, в результаті якої був прийнятий Кримінально-процесуальний кодекс УРСР. Процесуальні правила, які регламентували інститут закінчення досудового розслідування, полягали у наступному.

Справа підлягала закриттю за підставами, які наведені в законі. Мотивована постанова слідчого про закриття справи отримувала законну силу тільки після її затвердження судом.

Слідчий, визнавши слідство закінченим, оголошував про це обвинуваченому та, на його прохання, надавав усі матеріали справи для ознайомлення. У випадку, коли обвинувачений вказував на недосліджені обставини, які мають значення для справи, слідчий проводив додаткові процесуальні дії, якими доповнював слідство. Лише після цього слідчий складав обвинувальний висновок та спрямовував справу прокурору для видання обвинуваченого до суду².

Справу, в якій закінчене досудове розслідування, прокурор направляв до суду лише після того, як він переконався, що обвинувальний висновок слідчим складений вірно. При цьому прокурор повідомляв суд про свою згоду з обвинувальним висновком і пропонував затвердити його та видати обвинуваченого до суду. При цьому у Постанові ВЦВК від 28.05.1922 "Положення про прокурорський нагляд" у ст. 13 на прокуратуру покла-

¹ Гришин Ю.А. Из истории развития системы досудебного расследования в Украине. - Луганск: РИО ЛИВД. 1998. - С. 94.

² Чельцов М.А. Уголовный процесс. М: Юрид. Издательство Минюста СССР, 1948. - С. 363.

дено: "г) затвердження обвинувальних висновків слідчих у всіх справах, за якими провадилося попереднє слідство; складання обвинувального акту і постанови про закриття справи у випадках незгоди прокурора з висновком слідчого, з направленням їх до розпорядчого засідання суду для остаточного затвердження".

Досудове слідство за КПК УРСР 1927 року також завершувалося закриттям справи або його направленням для видання обвинуваченого до суду. Визнавши, що справа підлягає направленню для видання до суду, слідчий "заключал следствие": оголошував обвинуваченому про закінчення розслідування; роз'яснював його право на ознайомлення з актами слідства та доповнення слідства; пред'являв матеріал провадження для ознайомлення; задовольняв клопотання обвинуваченого, якщо він вказував на обставини, які мають значення для справи, після чого пред'являв обвинуваченому знову зібраний матеріал. Лише після цього слідчий починав складати обвинувальний висновок (ст. 209 КПК УРСР 1927 року).

У КПК УРСР 1927 року законодавець принципово висловив точку зору на видання до суду акту, що закінчує досудове провадження і є висновком обвинувача про передання справи до суду і про межі судового розгляду.

Видання обвинуваченого до суду слідчим оформлювалося відповідною постановою, до якого встановлювалися такі ж вимоги, як і до обвинувального висновку. Прокурор видавав обвинуваченого до суду, затверджуючи своєю постановою складений слідчим обвинувальний висновок, який отримував силу обвинувального акту (п.3 ст. 223 КПК УРСР 1927 року).

28 грудня 1960 року Верховною Радою УРСР був прийнятий Кримінально-процесуальний кодекс Української Радянської Соціалістичної Республіки, який набрав силу 1 квітня 1961 року.

У прийнятому КПК УРСР 1960 року були не тільки збережені раніше діючі процесуальні форми закінчення досудового розслідування (закриття справи, складання обвинувального висновку), але й передбачалося закінчення досудового слідства в формі направлення справи до суду для вирішення питання про застосування примусових заходів медичного характеру (ст. 212 КПК УРСР 1960 року). Пізніше кодекс був доповнений статтею 7³, яка встановила таку форму закінчення попереднього розслідування, як направлення кримінальної справи до суду для вирішення питання щодо застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру.

Інститут закінчення досудового розслідування був докладно регламентований законом. Перед складанням обвинувального висновку слідчий був зобов'язаний ознайомити потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, обвинуваченого та його захисника з матеріалами проведеного попереднього слідства. Факт ознайомлення з матеріалами розсліду-

вання оформлювався відповідним протоколом із зазначенням дати, часу, місця ознайомлення, кількості томів, аркушів кримінальної справи. Потерпілий, обвинувачений, їх захисники та представники мали право заявляти клопотання про доповнення попереднього слідства, проведення слідчих та інших процесуальних дій. Відмовити у задоволенні такого клопотання слідчий міг тільки мотивованою постановою.

Обвинувальний висновок був достатньо складним і об'ємним документом, оскільки в ньому необхідно було наводити зміст доказів, якими підтверджувався факт вчинення злочину обвинуваченим.

Важливу роль у формуванні інституту закінчення досудового розслідування відіграла "мала" судово-правова реформа 2001 року, яка значно розширила межі судового контролю на досудових стадіях кримінального процесу¹. Саме тоді закриття кримінальної справи за більшості не реабілітуючих особу підстав стало виключною прерогативою суду. Відповідно з'являється така форма закінчення досудового розслідування, як направлення кримінальної справи до суду для звільнення особи від кримінальної відповідальності. Такий порядок закриття справи став додатковою гарантією дотримання прав обвинуваченого, оскільки суд, перед звільненням його від кримінальної відповідальності за не реабілітуючих підстав, повинен був переконаватися у винуватості особи.

Новий КПК України передбачає такі форми закінчення досудового розслідування:

- 1) закриття кримінального провадження;
- 2) звернення до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності;
- 3) звернення до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру.

Таким чином, форми закінчення досудового розслідування практично не змінилися у порівнянні з КПК України 1960 року у останніх редакціях.

Перед складанням обвинувального акту сторони зобов'язані відкрити одна одній матеріали досудового розслідування. На наш погляд, стаття 290 КПК України, яка регламентує цю процедуру, має ряд "прогалин" і спірних для сприйняття норм. По-перше, не регламентовано, у якому вигляді прокурор або слідчий надають матеріали для ознайомлення. Норми, яка б зобов'язувала нумерувати та зшивати матеріали провадження, як це було в КПК України 1960 року, немає. Відсутність систематизації матеріалів є підґрунтям для можливих фальсифікацій з боку слідчих органів. По-друге, не вказано, яким чином прокурор або слідчий повинні оформлювати процес ознайомлення учасників процесу з матеріалами досудового розслідування. По-третє, ч. 9 ст. 290 КПК України

¹ Закон України «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України» від 21.06.2001 № 2533-III // Відомості Верховної Ради України. - 2001. - № 34. - Ст. 187.

зобов'язує учасників повідомити протилежну сторону про факт надання доступу до матеріалів і вказати найменування таких матеріалів. Якщо дотримуватися букви закону, то стороні слід вказувати найменування кожного процесуального документа, з яким відбувалося ознайомлення. Виконати таку вимогу досить складно. По-четверте, не вказано, що робити прокурору або слідчому, коли підозрюваний чи потерпілий ознайомився з матеріалами розслідування, але відмовляється робити повідомлення про це протилежній стороні.

Враховуючи наведене, вважаємо, що порядок ознайомлення учасників процесу з матеріалами досудового розслідування за КПК України 1960 року в останній редакції перед втратою чинності був значно простіший, більш детально регламентований у порівнянні з чинним Кримінальним процесуальним кодексом України. При цьому "стара" процедура мала достатньо гарантій захисту прав особи, яка переслідувалася в кримінальному порядку. Наприклад, заслуговує на увагу право обвинуваченого та захисника отримати опис матеріалів кримінальної справи під час ознайомлення з ними. Відповідно до КПК України 2012 року підозрюваний та захисник також отримують копію реєстру матеріалів досудового розслідування, але це відбувається вже після надання обвинувального акту до суду.

Проаналізувавши історію розвитку форм закінчення досудового розслідування, можемо прийти до висновку, що генезис цього інституту відбувався шляхом розширення комплексу прав осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні, а також посилення гарантій забезпечення наданих їм прав (можливість ознайомлення обвинуваченого (підозрюваного) з матеріалами кримінальної справи (досудового провадження), участь захисника на цьому етапі, надання права заявляти клопотання про доповнення досудового розслідування, отримання копії опису матеріалів (реєстру) досудового провадження та ін.) Разом з цим слід відмітити, що законодавцю не слід ігнорувати апробований роками позитивний досвід процедури ознайомлення з матеріалами кримінального провадження. Захисту прав осіб буде також сприяти більш детальна регламентація інституту закінчення досудового розслідування в чинному КПК України.

Використана література:

1. Тихомиров М.Н. Пособие по изучению Русской Правды. – М.: Изд-во Москв. ун-та, 1953 – 192 с.
2. Карамзин Н.М. История государства Российского в 12-ти томах. – Т. I-II. – М.: Наука, 1989. – 832 с.
3. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. – Т. II. – М.: Альфа, 1996. – 608 с.

4. Беляев И.Д. Лекции по Истории русского законодательства. Публику-
ется по второму изданию (1888 год). - М.: Лань, 1999. - 640 с.
5. Шимановский В.В. Судебный следователь в пореформенной России
// Правоведение. - 1973. - № 3. - С. 112-115.
6. Гришин Ю.А. Из истории развития системы досудебного расследова-
ния в Украине. - Луганск: РИО ЛИВД, 1998. - 146 с.
7. Чельцов М.А. Уголовный процесс. М: Юрид. Издательство Минюста
СССР, 1948. - 624 с.
8. Закон України "Про внесення змін до Кримінально-процесуального
кодексу України" від 21.06.2001 № 2533-III // Відомості Верховної Ради Украї-
ни. - 2001. - № 34. - Ст. 187.